matining katta parametri va kichik parametri aralashtirilib, yangi parametr olinib va uni berilgan obyektlarga tatbiq qilish, majoziy ma'noda yolg'onning rostga yoki rostning yolg'onga aylanishi demakdir.

Xulosa o'rnada shuni ham aytish mumkinki, tanlanmani kuzatish usuli mamlakatning ijtimoiy-iqtisodiy holati, asosiy demografik tavsiflar, aholi bandligi, uning turmush darajasi, yashash sharoitlari, ta'lim, sog'liqni saqlash, madaniyat sohalaridagi ko'rsatkichlarini aniqlashda, tovar va xizmatlar iste'moli bozori, transport va aloqa xizmatlari haqida ma'lumotlarni tahlil qilishda qo'llaniladi.

Yuqorida aytilgan gaplardan sotuvchini yoki xaridorni, yoxud biror-bir bajarilgan ish natijasida kelib chiqqan xatolarni qo'shtirnoq ichida gapirmoqchi emasmiz, ammo yuqorida e'tirof etganimizdek, inson manfaatlari hamma narsadan ustundir.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati (References):

(1). S.Husanov. Internet materiallari asosida. Prezidentimizning nutqi "Inson manfaatlari hamma narsadan ustun". "Xalq so'zi"–Xs.uz online. 2017-yil 18-iyun.

(2). Y.Abdullayev. "Statistika nazariyasi". Itstisodchi kadrlar tayyorlovchi oliy o'quv yurtlari talabalari uchun darslik (uchinchi nashri), Toshkent, "O'qituvchi", 2002, 53-bet.

(3). S.I.Afonina. "Matematika va go'zallik". Maktabda matematikadan sinfdan tashqi mashg'ulotlar o'tkazish bo'yicha qo'llanma, Toshkent, "O'qituvchi", 1987, 76–77-betlar.

(4). B.Usarov. "Termiz universiteti" gazetasi, 2020, 18-aprel, 15-bet.

(5). Kitobook.com (Internet (Google qidiruv) materiallari asosida). Hikoyalar. Muqaddas kitob. "Yoqub musofir yurtda". Ibtido kitobi. 29–30. 31-bob. 1–12-oyatlar.

(6). Sh.Turabekov, A.S.Almatov, G.J.Jalolov, A.K.Rahimov, S.U.Ibragimxodjaev, M.M.Ergashev. "Genetikadan masalalar to'plami va ularni yechish usullari". Uslubiy qo'llanma, qayta ishlangan va to'ldirilgan ikkinchi nashri, Toshkent, 2013, 11-bet.

Mamataliyeva Navbahor Xujamberdiyevna (Termiz Iqtisodiyot va servis universiteti o'qituvchisi; e-mail: mamadaliyeva.n@bk.ru)

SODDA GAP SHAKLIDAGI TEZ AYTISHLARNING SINTAKTIK XUSUSIYATLARI

Annotatsiya. *Ushbu maqola o'zbek tilida sodda gap shaklidagi tez aytishlarning sintaktik tarkibini o'rganishga bag'ishlangan. Unda tez aytishlarning gap turlariga ko'ra sinflanishi, ularning tuzilishi va grammatik xususiyatlari tahlil qilinadi. Maqola davomida turli xil misollar keltirilgan bo'lib, ular orqali tez aytishlarning mantiqiy va estetik jihatlari ochib beriladi.*

Kalit so'zlar: *tez aytishlar, sodda gap, sintaksis, o'zbek tili, tahlil, grammatik xususiyat.*

Маматалиева Навбахор Хужамбердиевна (преподаватель Термезского университета экономики и сервиса; e-mail: mamadaliyeva.n@bk.ru)

СИНТАКСИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ СКОРОГОВОРОК В ФОРМЕ ПРОСТЫХ ПРЕДЛОЖЕНИЙ

Аннотация. *Статья посвящена изучению синтаксической структуры простых предложений в узбекском языке. В ней анализируется классификация быстрых высказываний по типам предложений, их структура и грамматические особенности. На протяжении всей статьи приводятся различные примеры, посредством которых раскрываются логические и эстетические аспекты быстрых высказываний.*

Ключевые слова: *быстрые высказывания, простое предложение, синтаксис, узбекский язык, анализ, грамматическая особенность.*

Mamataliyeva Navbahor Xujamberdiyevna (Teacher at Termez University of Economics and Service; e-mail: mamadaliyeva.n@bk.ru)

SYNTACTIC FEATURES OF TONGUE TWISTERS IN THE FORM OF SIMPLE SENTENCES

Annotation. *This article is devoted to the study of the syntactic structure of simple sentences in the Uzbek language. It analyzes the classification of quick utterances according to sentence types, their structure and grammatical features. Throughout the article, various examples are presented, through which the logical and aesthetic aspects of fast sayings are revealed.*

Key words: *Quick sayings, simple sentence, syntax, Uzbek language, analysis, grammatical feature.*

Kirish (Introduction). O'zbek xalq og'zaki ijodida tez aytishlar alohida ahamiyatga ega. Ular nafaqat bolalar o'yin-kulgi shakli sifatida, balki xalqning nutq madaniyati, so'z boyligi va ijodkorlik qobiliyatlarini namoyish etish vositasi sifatida ham e'tirof etiladi. Tez aytishlar xalq orasida tilning o'ziga xos estetik jihatlarini ifodalash, mantiqiy va grammatik qiyinchiliklarni yengish uchun maxsus til o'yinlari shaklida

keng qo‘llaniladi. Mazkur til birliklari, asosan, bola nutqini rivojlantirish, talaffuzni mustahkamlash va til o‘rganuvchilarda tezkor fikrlash ko‘nikmasini shakllantirish uchun foydalaniladi. Tez aytishlar tilshunoslik nuqtai nazaridan qator ilmiy tadqiqotlarga asos bo‘lgan bo‘lsa-da, ularning sodda gap shaklidagi sintaktik tarkibi yetarli darajada chuqur o‘rganilmagan.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili (Literature review). Tez aytishlar har bir xalq og‘zaki ijodining eng qadimiy namunalaridan biri sifatida har doim tadqiqotchilarning diqqat-markazida bo‘lib kelgan. Tez aytishlar borasida xorijlik tadqiqotchilardan R.Sproat tomonidan nashr qilingan “A Computational Theory of Tongue Twisters and Speech Errors” [7] nomli kitob muhim tadqiqotlardan biri bo‘lib, unda tez aytishlarning nutq rivojlanishidagi ahamiyati aniq dalillar asosida ochib berilgan. Mahalliy tadqiqotchilardan I.B. Madiyarovning “O‘zbek va qoraqalpoq tez aytishlari tipologiyasi” [3] mavzusidagi filologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori ilmiy darajasini olish uchun tayyorlangan dissertatdiyada esa ikki tildagi tez aytishlar qiyosiy tahlil metodidan foydalanilgan holda tadqiq etilgan. Shuningdek, B.Sarimsoqov tomonidan nashrga tayyorlangan “Epik janrlar diffuziyasi. O‘zbek folklorining epik janrlari” nomli kitob ham mazkur mavzuga doir muhim izlanishlar qatoriga kiradi [6].

Tadqiqot metodologiyasi (Research Methodology). Sodda gap shaklidagi tez aytishlarning sintaktik xususiyatlariga bag‘ishlangan ushbu maqolada ilmiy tadqiqotning qiyosiy tahlil, analiz, sintez kabi metodlaridan samarali foydalanildi.

Tahlil va natijalar (Analysis and results). Sodda gap shaklidagi tez aytishlar gapning minimal strukturasidan foydalanib, qisqa va aniq ma’noni ifodalash imkonini beradi. Shunday tez aytishlarda fonetik uyg‘unlik bilan birga, grammatik mazmun ham muhim o‘rin tutadi. Bu gaplar, odatda, egani ochiq holda ifodalash, kesimni qo‘llash va boshqa ikkinchi darajali gap bo‘laklari orqali shakllanadi. Ushbu o‘ziga xoslik ularni sintaktik tahlil qilishni zaruratga aylantiradi. Shuningdek, tez aytishlar xalq nutqining estetik va didaktik jihatlarini o‘zida mujassamlashtirib, ularning milliy madaniyat va an’analarini aks ettiruvchi ifoda vositasi ekanligini ko‘rsatadi. Bu esa ularning lingvistik va stilistik o‘rganilishi zaruriyatini yana bir bor tasdiqlaydi [2;18-b.].

Sodda gap shaklidagi tez aytishlarning tuzilishi. Sodda gap shaklidagi tez aytishlar grammatik jihatdan qisqa va ixcham bo‘lib, odatda, bir bosh gapdan iborat bo‘ladi. Ular quyidagi tuzilma elementlarini o‘z ichiga olishi mumkin:

1. **Ega va kesim asosida tuzilgan gaplar.** Ega va kesim sodda gapning asosiy komponentlari hisoblanadi. Bu gaplar mazmunan to‘liq va mustaqil bo‘lib, nutqda oddiy va tushunarli tuzilmani ifodalaydi.

Qop qora.

Kop kokildi kop ko‘tarildi.

Bu tuzilma gapning minimal shaklda mazmunni to‘liq ifodalashiga imkon beradi [4;71-b.].

2. **Ega, kesim va to‘ldiruvchi bilan tuzilgan gaplar.** Tez aytishlarda to‘ldiruvchi qo‘shilishi gapning mazmunini aniqlashtiradi va talaffuzda murakkablik yaratadi.

Ena arqonni arqonlagan.

Sholcha shosha-shosha sho‘r sho‘rvani yutdi.

3. **Aniqlovchilar bilan boyitilgan gaplar.** Aniqlovchilar qo‘llanganda gapning mazmuni kengayadi va estetik jihatdan qiziqarli bo‘ladi.

O‘n qop qizil qopqoq.

Yumaloq joydan yumaloq tosh yumaladi.

4. **O‘xshash bo‘g‘inlar asosida yaratilgan gaplar.** Bir xil yoki o‘xshash bo‘g‘inlar bir necha bor takrorlanadi. Bu nafaqat talaffuzni murakkablashtiradi, balki gapni esda qolarli qiladi.

Qizil cho‘ntak, qizil cho‘chqa.

Sham yondi, sham shovqini shamolda uchdi [6;29-b.].

5. **Chigal so‘z o‘yinlari bilan tuzilgan gaplar.** So‘z o‘yinlari orqali gapning grammatik tuzilishi murakkablik kiritadi, bu esa tez aytishni yanada qiziqarli qiladi.

Bir kulcha non, ikki kulcha non.

Chin chipor chipor chiroq yoqildi.

6. **Kesimdan oldin joylashgan murakkab aniqlovchilar.** Tez aytishlarda aniqlovchilar, ko‘pincha, kesimdan oldin keladi va talaffuzni qiyinlashtiradi.

To‘q qopqoq to‘qmoq qildi.

Qora ko‘rpa qora ko‘zaning ustiga yopildi.

7. **Parallel tuzilma asosida tuzilgan gaplar.** Parallel bo‘g‘inlar yoki gap tuzilmalari bir xil grammatik elementlar asosida takrorlanadi. Bu talaffuzga dinamiklik va ritmiklik qo‘shadi.

Besh bola besh bosh baliqni bo'ldi.

Chin chig'anoq chig'anoq ichida chin o'tirar.

Sodda gap shaklidagi tez aytishlarning tuzilishi fonetik uyg'unlikni saqlash, grammatik mazmunni boyitish va talaffuz murakkabligini oshirishga qaratilgan. Ushbu tuzilma bolalar va kattalarning nutqini rivojlantirish, til o'rganishda qiziqarli metod sifatida muhim ahamiyatga ega. Sodda gap shaklidagi tez aytishlar o'zbek tilining boy grammatik va sintaktik xususiyatlarini namoyon qiladi. Quyida ularning asosiy xususiyatlari va misollar keltiriladi:

Qisqalik va ixchamlik. Sodda gap shaklidagi tez aytishlar, odatda, qisqa, ixcham va ma'noli bo'ladi. Ular ortiqcha so'zlar yoki grammatik tuzilmalar bilan yuklanmaydi, bu esa tezkor talaffuzga imkon beradi [3;102-b.]:

Yetti yoqilgan sham, yetti yoqilmagan sham.

Oltin yostiq, oltin yopinchiq.

So'zlarning takrorlanishi. So'zlarning takrorlanishi nafaqat tovush uyg'unligini, balki tez aytishni qiyinlashtiruvchi omillarni ham kuchaytiradi. Takrorlanish gapning melodik va ritmik tuzilishini mustahkamlaydi:

Choychaqa uchun cho'michdan chayqadim.

Oq qop, qora qop, qop-qop qop.

Aniqlik va o'xshashlik. Tez aytishlar, ko'pincha, bir xil tovushlar, bo'g'inlar yoki grammatik tuzilmalarning o'zaro uyg'unlashuvi orqali yaratiladi. Bu esa gapni talaffuz qilishni ham oson, ham qiyin qiladi:

Besh baliqni besh bola bo'lib bo'lishdi.

Yumshoq shoyi, shoyi yumshoq [4;81-b.].

Tovush uyg'unligi. Fonetik moslik orqali gaplar eshitishga yoqimli va o'ynoqi tus oladi. Bu xususiyat tez aytishlarda nutqning estetik ta'sirini kuchaytiradi:

Tilla tovoq, tilla tugma.

Qora qozonda qaynagan qatiq.

Grammatik moslik. Tez aytishlar grammatik jihatdan to'liq va mustaqil gap bo'lib, ma'lum bir ma'noni ifodalash uchun zarur bo'lgan barcha bo'laklarni o'z ichiga oladi:

Suvga sho'ng'igan suvchi sho'ng'inib suvdan suv chiqaradi.

To'qmoqchi to'qmoq to'qmoqladi.

Egalar va kesimlarning uyg'unligi. Sodda gap shaklidagi tez aytishlarda eganing aniq ifodalanishi va kesim bilan uyg'unligi gapni ravon qilishga xizmat qiladi:

Shirin shakar sharaqlab shitirladi.

Besh yashik yelim yashikka yopishdi [5;11-b.].

Bu xususiyatlar tez aytishlarning fonetik, leksik va grammatik imkoniyatlarini birlashtirib, ularni o'rganish va o'rgatishda qimmatli materialga aylantiradi.

Xulosa va takliflar (Conclusion/Recommendations). Tez aytishlarning sodda gap shaklidagi tahlili ularning mantiqiy va grammatik tuzilishidagi nozik jihatlarni yoritib beradi. Bu turdagi gaplar qisqa, aniq va mantiqiy uyushgan bo'lib, egasi, kesimi va boshqa yordamchi bo'laklari orqali to'liq gap bo'lish imkonini beradi. Ular so'zlarning takrorlanishi, tovush uyg'unligi va grammatik mosligi orqali nutqni esda qolarli va qiziqarli qiladi. Shuningdek, tez aytishlar til o'rganuvchilar, ayniqsa, yosh avlod uchun didaktik ahamiyatga ega. Ular talaffuzdagi qiyinchiliklarni yengish, nutq texnikasini takomillashtirish va til tuzilishini o'rganish uchun samarali vositadir. Tilshunoslar uchun esa tez aytishlar sintaktik qurilishning o'ziga xosliklarini aniqlash va grammatik tizimni yanada chuqur o'rganishda qimmatli material hisoblanadi. Kelgusida tez aytishlarning boshqa sintaktik shakllarini tahlil qilish, ularning stilistik va pragmatik jihatlarini yoritish, shuningdek, boshqa tillardagi tez aytishlar bilan qiyosiy o'rganish o'zbek tilshunosligining rivojlanishiga katta hissa qo'shishi mumkin. Shu sababli ushbu til birliklarini har tomonlama o'rganish va tahlil qilish davom ettirilish zarur.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati (References):

(1). Jo'rayev A. O'zbek tilining sintaktik asoslari. Toshkent, "Fan", 2019, 198-bet.

(2). Karimov X. Til o'yinlari: nazariy va amaliy jihatlar. Toshkent, "Yozuvchi", 2018, 219-bet.

(3). Madiyarov I.B. O'zbek va qoraqalpoq tez aytishlari tipologiyasi. Fil.f.f.d. diss., Toshkent. 2021, 143-bet.

(4). Qodirova G. Tez aytishlar va ular orqali talaffuz mashqlarini rivojlantirish. Andijon, "Ziyo nashr", 2023, 107-bet.

(5). Rasulov N. O'zbekcha tez aytishlarning lingvistik tahlili. Samarqand, "Zarafshon", 2021, 92-bet.

(6). Sarimsoqov B. Epik janrlar diffuziyasi. O'zbek xalq ijodi bo'yicha tadqiqotlar. 7-kitob. O'zbek folklorining epik janrlari. Toshkent, «Fan», 1981, 432-bet.

(7). Sproat R. A Computational Theory of Tongue Twisters and Speech Errors. Speech Communication, 20(1), 1996, p. 99–116.
(8). Tursunov S. Xalq og‘zaki ijodi va zamonaviy tilshunoslik. Toshkent, “Sharq”, 2020, 219-bet.

Djumayeva Sofiya Kodirovna (Toshkent Amaliy fanlar universiteti “O‘zbek adabiyoti” kafedrasi dotsenti, filologiya fanlari nomzodi; sofiyakodirovna@gmail.com)

O‘RXUN-ENASOY YOZMA YODGORLIKLARIDA RAQAMLAR BILAN BOG‘LIQ QARASHLAR

Annotatsiya. *Ushbu maqolada turkiy xalqlarning mushtarak yodgorligi sanalgan O‘rxun-Enasoy yozma yodgorliklarida qo‘llanilgan raqamlar va ular bilan bog‘liq qarashlar, yodgorliklar matnidagi raqamlarning ramziy mohiyati, qadimgi turkiy xalqlar dunyoqarashi, ma’naviy va siyosiy hayotida raqamlarning tutgan o‘rni hamda mohiyatiga e’tibor qaratiladi. Yodgorliklar matnida uchraydigan raqamlarni tahlil qilishda qiyosiy-tipologik usuldan foydalanildi.*

Kalit so‘zlar: *raqam, to‘rt raqami, to‘rt jihat, bo‘luk, shad, tug‘, vujudnoma, yoshnoma.*

ВЗГЛЯДЫ, СВЯЗАННЫЕ С ЧИСЛАМИ В ПИСЬМЕННЫХ ПАМЯТНИКАХ ОРХУН-ЭНАСАЙ

Аннотация. *В статье рассматриваются цифры и связанные с ними взгляды, использованные в письменных памятниках Орхун-Энасай, которые являются общими памятниками тюркских народов, символическая сущность цифр в тексте памятников, мировоззрение древних тюркских народов, роль цифр в их духовной и политической жизни, а также их сущность. При анализе цифр, встречающихся в тексте памятников, использовался сравнительно-типологический метод.*

Ключевые слова: *число, число четыре, четыре аспекта, отрезок, шад, флаг, вужуднома, ёшнома.*

VIEWS RELATED TO NUMBERS IN THE WRITTEN MONUMENTS OF ORKHUN-ENASAI

Annotation. *This article will focus on the numbers used in the written monuments of Orkhon-Enasai, which are considered a common monument of Turkic peoples, the views associated with them, the symbolic essence of the numbers in the text of monuments, the worldview, place and essence of ancient Turkic peoples* in their *spiritual and political life. The comparative-typological method was used in the analysis of the numbers found in the text of the monuments.*

Keywords: *number, number four, four aspects, boluk, shad, tug, vujudnoma, yoshnoma.*

Kirish. O‘zbek milliy madaniyatining tarixiy ildizlari juda chuqur bo‘lib, ajdodlarimiz tomonidan yaratilgan ma’naviy xazinadan bahramand bo‘lish ijtimoiy-siyosiy muammolarni hal qilishda va insonning har tomonlama kamol topishida muhim ahamiyat kasb etadi. O‘rxun-Enasoy yozma yodgorliklari orqali bizga yetib kelgan qadimgi turk xoqonligi tarixi, undagi ijtimoiy-siyosiy muhit, madaniy hayot va vatan uchun kurash tasvirlaridan xabardor bo‘lish mumkin. Shunisi e’tiborliki, bu yozma yodgorliklarda ham raqamlar bilan bog‘liq qarashlar va raqam mohiyatiga katta e’tibor berilgan.

Mavzuga doir adabiyotlar tahlili. Olimlarning ta’kidlashicha, to‘rt raqamining asosiy ma’nosi uning doimiylikning anglatishidir. Ko‘pgina tadqiqotchilar, jumladan, V.V.Ivanov, V.N.Toporov, N.L. Jukovskaya, A.T.Xrolenko singari olimlar dunyo kosmik modelining gorizontal tuzilishini to‘rt raqam bilan bog‘lashadi. Tadqiqot obyekti bo‘lgan yodnomalarda bu raqam olamning to‘rt tomoni ma’nosida qo‘llanilgan. Shuningdek, yoshnoma janrining dastlabki unsurlari keltirilganligini Sh.Rahimovaning “Davlatyorbek” dostonining tarixiy asoslari, tipologiyasi va poetikasi” mavzusidagi filologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori (RD) dissertatsiyasi avtoreferatidagi insonning yosh xususiyatlari va hayoti bilan bog‘liq she’rlar xususidagi fikrlariga asoslanib qayd etish mumkin.

Tadqiqot metodologiyasi. Mazkur tadqiqot O‘rxun-Enasoy yozma yodgorliklarida keltirilgan raqamlar, ularning mohiyatini qiyosiy va kontekstual tahlil qilishga bag‘ishlangan. Muammoni kengroq yoritish maqsadida tarixiy tahlil metodi ham qo‘llanilgan.

Tahlil va natijalar. Yodgorliklarda xalq yoki elat nomi bilan bog‘liq raqamlarni (“uch qarluq”, “uch bayroqli turk xalqi”, “uch iduq tatar”, “to‘qquz o‘g‘iz”, “to‘qquz tatar”, “o‘n uyg‘ur”, “to‘qquz arsan qabilasi”, “uch quriqan”, “o‘ttiz tatar”, “o‘ttiz to‘qquz o‘g‘uz”) avlodlarga ishora qiluvchi raqamlarni (“uch avlod”, “uch aka”, “uch o‘g‘lon”, “sakkiz o‘g‘il”) uchratamiz.

Ba’zi bir o‘rinlarda raqamlar ma’noni kuchaytirish, ifoda etilayotgan fikrga e’tiborni tortish maqsadida qo‘llanilganligini ham qayd etish lozim. Masalan, Irq bitigida tabulg‘alarning ko‘pligi qo‘shin uchun